
ORTAÇAĞ İSLAM ÂLEMİNDE ŞEHİR: İBN HALDUN'UN ŞEHRE BAKIŞI

City In Islamic World in the Middle Ages: Ibn Khaldun's View of City

Yrd.Doç. Dr.Süleyman ELMACI*

Doç.Dr. Ünsal BEKDEMİR*

Özet

Şehirler çeşitli bilim dallarının ilgi alanı içine girer. Bu nedendir ki birçok düşünür ve bilim adamı şehirler üzerinde geçmişten günümüze fikir üretmişlerdir. Orta Çağ'da ve şehirlerin ilk ortaya çıktığı yerlerde yaşamış olan İbn Haldun da şehirle ilgili olarak önemli gözlem ve değerlendirmeler yapmıştır. Bu gözlem ve değerlendirmelerde metodik olarak coğrafyacılar benzer bir bakış açısı sergilemiştir. Bilimlerin çalışma alanları açısından geçmişte yapılanlar, bugün ulaşılan aşama noktasında çok önemlidir. İbn Haldun'un bakış açısı ve değerlendirmeleri de şehir coğrafyası açısından günümüzde temel olacak bazı bulguları bize sunmaktadır.

Bu çalışmada öncelikli olarak İbn Haldun'un şehir anlayışı, kır ve şehir yerleşmelerinin ayrımında kullandığı kriterler, ortaçağ İslam aleminde kırsal ve şehrsel yerleşmelerin genel özellikleri üzerinde durulmuş ve İbn Haldun'un yaşadığı dönemdeki şehir anlayışı ile günümüz şehir anlayışı karşılaştırılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Şehir, Ortaçağ, İbn Haldun,

Abstract

Many of the disciplines analyze cities in different ways. Some thinkers and scientist, too, have produced views about the cities from past to present. İbn Haldun, living the places where cities were first middle age, has made some

* Giresun Üniversitesi, Eğitim Fakültesi.

* Giresun Üniversitesi, Eğitim Fakültesi.

important observations and evaluations about cities. The method he used for his observations and evaluations were similar to that employed by geographers. The things which have been done in the past are important in terms of today's achieved level in the fields of all scientific disciplines. In this context Ibn Haldun's point of views and evaluations provide some basic findings in terms of the urban geography.

This study is intended to dwell on Ibn Khaldun's view of city, criteria that he uses to distinguish city from rural settlements, and the general aspects of rural and urban settlements in Islamic world in the Middle ages, and to compare the understanding of city in Ibn Khaldun's time and at present.

Key words: *City, Middle Age, İbn Haldun*

1. Giriş

İbn Haldun dünyanın ileri gelen büyük düşünürleri arasında yer alır. Taşındıkları özellikler açısından çok farklı kaynaklardan yararlanması onun bilimsel yönünü güçlendirmiştir. Bakış açısı ve değerlendirme noktasında devlet, diğer ifadeyle siyasi örgütlenme esas alındığı için, İbn Haldun Ortaçağ'ın siyasi coğrafyacısı olarak da (Tümertekin-Özgüç, 1997:9-47; Özçağlar, 2000:223) bilinmektedir.

Beslendiği önemli kaynaklardan birisi de içerisinde yaşadığı çevre olan (Meriç, 1996:159) İbn Haldun, gerçekçilik temelinden hareket eder ve rasyonalizmini bu temel üzerine kurar (Hassan, 1982:130). Gerçekçilik temeline dayanan gözlemlerden ve rasyonel eleştirilerden geçen, kaynaklardan veri alan, süreklilik ve değişme olgularını kavramaya yönelik sebep - sonuç dinamiği ile işleyen bir kavrayışla düşüncesi belirlenir (Hassan, 1982: 161).

Bütün bilimlerin inceleme araştırma konularında olduğu gibi, coğrafi düşüncede de olayların sebep ve sonuçlarının tespiti büyük önem taşır (Doğanay, 2002:26). Aynı zamanda coğrafi felsefede esas olan yerinde gözlemdir. Araştırmalardan sağlıklı sonuçlar çıkarabilmek ve sebep - sonuç ilişkisini gerçeğe uygun bir şekilde kurabilmek için olaylar ve sonuçlarının yerinde gözlemlenmesi bir zorunluluktur (Doğanay, 1993:5). Eskiçağ, Ortaçağ ve Yeniçağ devresi coğrafyasında da gözlem ve seyahatler coğrafi düşüncenin hemen hemen özünü teşkil ediyordu. Çağdaş coğrafi akımlarda gezi ve gözlem metodu tamamen sistemleştirilmiş olmakla birlikte coğrafya ilmini gezi ve gözlemler ortaya çıkarmıştır diye bir görüş ileri sürmek bile mümkündür (Doğanay, 1993:17). İbn Haldun aynı zamanda tarihe ve genel anlamda bilime teolojiden bağımsız olarak yaklaşım (Hassan, 1982:297) sergilemiş ve bu bakış açısıyla da objektif değerlendirmeler yapabilmıştır.

Ortaçağ'da yaşamış bir bilim adamının kendine ait bu bakış açısı ve değerlendirmelerinin yanında medeniyetler açısından önemli gelişmelere kaynak olan Akdeniz'in bütün kıyılarında gözlemlerde bulunması (Hassan, 1982:36) ufkunun geniş, değerlendirmelerinin isabetli olmasını etkilemiştir.

Üretimi, toplumların değişmesi ve gelişmesindeki belirleyici faktör olarak görmesi, düşüncesinin maddi temelini oluşturur (Hassan, 1982:162). Bu temel düşünceye bağlı olarak iki ayrı sosyal ve ekonomik hayat tarzı olan *bedevilik* ve *hazeriliği* (Hassan, 1982:145) tespit eder. Bunlardan bedevilik, *badiye hayatı*, ne çöl, ne köy, ne kır, belki bunların hepsi, bedevilerin oturduğu veya dolaştığı her bölgedir (Meriç, 1996:147). Günümüzdeki coğrafi bakış açısıyla bütün kır yerleşmeleridir. Zaten İbn Haldun'a göre her çeşit beşeri işbirliği birbirinden taban tabana zıt iki çeşit çevrede oluşmaktadır. Bunlar *Hadara* yani şehirselle çevre (şehir ve yakın çevresi) ve *badava* yani çöl çevresidir. Sonuncu

çevreye ücra, küçük kırsal yerleşim birimleri de girmektedir (Stowasser (çev: Abadan), 1984:175).

Bununla beraber düşünür de, metodik olarak şehirleşme (bedevilikten; kırsal yerleşme ve üretim şeklinden, hazeriliğe; şehrsel yerleşme ve üretim şekline geçiş) en önemli konudur. İnsanların güce dayalı (ekonomik, politik) devlet kurmaları imkanını yaratan kültür ve medeniyet ortamını seçen İbn Haldun'da *badavadan* (bedevilik) *hadaraya* (hazerilik) geçiş temel bir yer tutar (Hassan, 1982:41).

2. Şehir anlayışı

İbn Haldun'da şehir, kır yerleşmelerinin tamamını içine alan bir terim olarak kullandığı bedevi hayat tarzının bittiği yerde başlar. Kır yerleşmelerinin genel adının bedevi hayat tarzına karşılık, şehirler medeni hayat şeklinin yaşandığı yerlerdir. Her iki hayat tarzının ayrılmasında kullanılan kriterlerin başında üretim şekli, yani ekonomik faaliyetler gelir. Düşünür bunu şöyle açıklar; “*bilinmelidir ki insan topluluklarının hallerinin başkaldığı ve değişikliği onların geçimlerini sağlayış tarzlarına bağlıdır*” (Mukaddime, I:302).

Üretim tarzı, geçimlerini sağlayış şekli, *bedevi* (kırlarda yaşayan) ve *hazeri* (şehirlerde yaşayan) toplumlar ayrımının en önemli ölçütüdür. Basit üretim araçları, hayvancılık ve tarımla çerçevelenen nicelik ve nitelikçe basit üretim ve sade bir hayatın olduğu bir yerleşme, öte yandan gelişkin üretim araçları, yaygın ve teknolojideki sınıflı üretim karmaşık tüketimci bir ekonomik yapıda (Hassan, 1982:151) bir yerleşme. Ortaçağ'da yaşayan düşünürün göre geçimlenin yolları diğer adıyla ekonomik faaliyetler, çiftçilik, hüner, zanaat ve ticarettir. Bunlardan en eski ve tabiata en uygun olan (Mukaddime, II:327) çiftçilik, yerleşik hayat (yani şehir) çağından önceki devreye ait olduğundan, ilk ihtiyaçları karşıladığı için bu sanat (geçimne yolu) sahralarda (kırlarda) yaşayanlara mahsus meslektir. Şehirlerde yaşayanlar ise çiftçilikle meşgul olmazlar, bu zanaatı bilmezler. Çünkü şehirlerin bütün geçimne şekilleri ve sanatları göçebelik çağından sonraki devreye (şehir dönemine) aittir ve göçebeliği takip eder (Mukaddime, II:383).

Gelişmişlik ve medeniyet yönünden çöl ve sahralar, şehir ve kasabalardan aşağı derecededir. Çünkü medeni ve yerleşik hayat için gereken ve mevcut olan nesnelerin hepsi de çöl ve sahra ahalisinde bulunmaz (Mukaddime, I:389).

Düşünür yerleşmeleri ayırmada kullandığı ya da değindiği bu noktalara, diğer bir ifadeyle kriterlere ek olarak şehirlerin kırlara göre önemli ayırt edici özelliği ve farkı olan ekonomik potansiyellerine ve üretim miktarlarına dikkat çekmiştir. Ahalisi fakir ve zaruret içinde olan küçük şehir ve bölgelere varıncaya kadar ekonomik hal ve durum düşmeye devam eder. Bu gibi küçük ve üretimi az olan kasabalar şehirden sayılmaz, köy sayılırlar (Mukaddime, II:272). Bunların yanında, hem insan hem de yerleşme açısından sürekli bir değişimin varlığına vurgu yaparak “*göçebelik (bedevilik, kır hayatı) şehirlerin ve*

medeni hayatın aslıdır ve bütün insanların yerleşik hayata (şehir hayatına) geçiş yapmadan yaşadıkları ve geçirdikleri devredir ve göçebenin gayesi (kırlarda yaşayanların) medenileşme (şehirleşme, uygarlaşma) ve medeniyete doğru yürümektir” (Mukaddime, I:308). Ayrıca bugünkü anlamda hayat standardını ifade eden bir yaklaşımı değerlendirmelerinde esas kabul ederek *“yerleşik hayat, bolluk ve refahı çeşitlendirir ve çoğaltır. Bolluk içinde yaşamak için gereken şeyleri üretim vasıtası olan sanat ve hünerleri vücuda getirmeye ve kuvvetlendirmeye yol açar* (Mukaddime, I:436) şeklinde ifade eder.

Yerleşmelerin nasıl meydana geldiği ve zaman içinde niçin değişime uğradıkları konusunda çok az şey bilinmektedir (Tümertekin-Özgüç, 1997:353). Ancak yerleşik hayata geçiş ve toplu yaşama sürecinde her topluluğun buluşma ve toplanma merkezleri vardır. İlkel de olsa her dengeli toplum üyelerine toplanma ya da buluşma merkezi sağlama gereği duyar (Pirenne, (Çev: Karadeniz), 1991:50). *“Beşer cinsi için, sosyal bir hayatta yaşamak zaruridir”* diyerek; Haldun yerleşmelerin sınıflandırılmasında özen gösterdiği noktaları belirtmiştir (Mukaddime, II:117).

3. Kırsal Yerleşmelerin (Bedeviliğin) Özellikleri

Yerleşiklik esas itibariyle *hazeri* toplumların (şehirlerde yaşayan) özelliği olmakla birlikte, Mukaddime’de incelenen *bedevilik* (kır yerleşmeleri) dikkate alındığında, bedevilerin de yerleşik olabileceği ve bu yerleşiklik içinde tarımsal üretimde bulunabileceği anlaşılır (Hassan, 1982:159). Başka bir ifadeyle *“yalnız göçebelik anlamına gelmez, genel olarak ekonomik faaliyet türünün tarıma dayalı olarak gerçekleştiği bütün toplulukları”* kapsar.

Bedevilikte, ilk üretim tarzı -toplayıcılık avcılık ve toprağa bağlılık- kısaca toplumların var oluşlarını sürdüreceği şekil ve derecede (Hassan, 1982:149; Mukaddime, I:301-302) üretim söz konusudur. Bu insanların daha çok yerleşik hayata geçmeden önce ve yerleşik hayata geçtikten sonra az da olsa devam ettirdiği doğanın kendilerine sunduğu yani hazır olarak bulduklarını almaları ve tüketmelerine dayanan bir üretim şeklidir. Aynı zamanda bu, ekonomik faaliyetlerin gelişim aşamaları açısından değerlendirildiğinde birinci aşamadır. Yerleşik hayatın gerektirdiği hüner (sanat diğer adıyla zanaat) ve sanayiden uzaktırlar (Mukaddime, II:263). Bunlara ait kaideler mükemmelleşmez, göçebeliliğin de içinde bulunduğu kır yerleşmeleri sanattan uzak olduğu için sanat gelişmeye ve güzelleşmeye yüz tutamaz. Çünkü genellikle bu sanatlara ihtiyaç duymazlar (Mukaddime, II:412).

Bedevilerin (kırlarda yaşayanların) hayatlarını sürdürmeleri tarım ve hayvan beslemeye dayanır (Mukaddime, I:302-304). Bundan dolayı bu yolda geçinmelerini temin için saharalarda ve köylerde yaşamak bir zarurettir. Bu tarz hayat yaşayan bedevilerin bir araya toplanarak ihtiyaçlarını temin etmeleri ve geçinmeleri, sosyal hayatları icabı olarak

geçinebilecekleri besinleri, barınakları ve vücutlarını ısıtmak için gereken vasıtaları temine zorunlu kalırlar (Hassan, 1982:150).

Bedeviliğin yalnız İbn Haldun'un yaşadığı dönemde değil bazı yerleşim yerlerinde devam eden kuvvet, kudret ve kabile, aşiret kalabalığına (Hassan, 1982:215-218) bağlı yönetim özellikleri görülmektedir.

Gerek göçebeliliğin verdiği hareketlilik, gerekse bedevilerin yerleşik olarak yaşadıkları yerlerde (kır yerleşmelerinde) bilgi birikimleri gelenekleri şehirlerdeki gibi evler yapmalarına engeldir. Göçebeler de onarılmayan mağara ve oyuklara sığınır (Mukaddime, II:383) diyerek İbn Haldun ilk doğal mesken ve barınaklara işaret etmiş, böylece kır meskenlerinin şehirlerdeki konutlar gibi sağlam ve donanımlı yapılmadığını belirtmiştir.

Bedeviliğin ekonomik özellikleri İbn Haldun'a göre, kazanç vasıtaları az ve pazarları işlek değildir. Bu az nesne ile geçinirler. Kazanç temin üzere onların hiçbir hüner, vasıta ve parası yoktur (Mukaddime, II:280). Bunlar ihtiyaçlarını, ancak hayatlarını koruyacak ve yaşamalarına yetecek miktarda karşılarlar. Çünkü bundan fazlasını karşılamaktan acizdirler (Mukaddime, I:303). Basit, cesarete dayanan, karşılıklı yardımlaşmanın ana öge olduğu, sertliğin ve ekonomik geriliğin olduğu bir üretim tarzının hakim olduğu bedevilerin yurtlarında, ancak çiftlik ve bağcılık gibi faaliyetlerden elde edilen ürünler vardır. Marangozluk, terzilik ve demircilik gibi üretim ve hayatları için gereken sanat ve becerileri (hırfetleri) onlarda bulunmadığı gibi onların alış-veriş için (ticari işlemler) gereken dinar ve dirhemleri de yoktur. Elllerinde ancak bunların karşılığı olan ve çiftlik, bağcılık ile ürettikleri ve şehir ahalisinin muhtaç oldukları süt, yün, yapağı, deri ve benzeri bulunur. Bunlar ürettikleri bu maddeleri dinar ve dirhem karşılığında satarlar. Fakat sahralarda yaşayanlar gerekli nesnelere için şehirlilere, şehirliler ise ancak ikinci derecede muhtaç oldukları maddelerde sahrada (kırdan) yaşayanlara muhtaçtırlar (Mukaddime, I:389). Kırlarda yaşayan insanların uğraştıkları ekonomik faaliyetin onların yerleşik olup olmamalarına etki edeceğini belirten İbn Haldun, insanların bir kısmı yere ağaç dikerek ve ekinler ekerek bir kısmı da koyun, inek, keçi, bal arısı ve böcekler (ipek böceği) beslemek ve bunları türetmek, doğurtmak ve istifade etmek suretiyle geçinmelerini temin ederler. Bu ikinci grup faaliyetlerle geçinmelerini temin edenler göçebe hayatı yaşamaya mecburdurlar (Mukaddime, I:303) diyerek hayvancılık faaliyetinin yerleşikliğe uygun olmadığını vurgulamıştır. Köy ve kasabalarda yerleşiklik ve buralardaki hayat tarzı da genel bir tanım olan bedevilik kapsamına (kır yerleşmeleri ve üretim tarzı) giren bir tarz olarak gösterilmektedir (Hassan, 1982: 246).

4. Şehirlerin Özellikleri

İbn Haldun'a göre şehir, medeniyetin (umran) doğduğu, geliştiği, bütün insanlığı yararlandırmak için genişleyip yayıldığı, aynı zamanda şekillendiği, somutlaştığı yerdir.

Coğrafya bilimine göre de yerleşmelerin şehir olup olmadıklarını belirlemek için bazı kriterler kullanılmaktadır. Bunların başında nüfus miktarı, yoğunluğu, fonksiyonlar, fizyonomi ve kendine has yaşam tarzı gelir (Göney, 1977 Tümertekin, 1965 - Darkot, 1961 - Emiroğlu, 1975 - Doğanay, 1997). Şehir yerleşmeleri için belirlenen bu özellikler İbn Haldun'un şehirler için belirlediği özelliklerle uygunluk göstermektedir. Mukaddime'nin Türkçeye çevirisini yapanın ifade ettiği şekliyle belirtilecek olunursa; "*İbn Haldun'un şehirlerin kuruluşu hakkındaki fikrini okuyan birisi yirminci asırda yetişen şehir işleri uzmanının ilmi bir raporunu okuyormuş gibi bir hisse kapılabilir. Kafa ve fikrinin bu derecede tekâmülü dehasının büyüklüğünü gösterir*" (Mukaddime, I: 221).

İbn Haldun'a göre insanlar ancak göçebelik ve onun icapları (bedevi) devresini geçirdikten sonra yerleşik (mukim) bir hayat yaşamaya ve ancak bundan sonra şehir ve kasabalar kurmaya ve kaleler yapmaya başlarlar (Mukaddime, II:223).

Göçebeliğin, şehrin ve medeni yaşayışın aslı ve temeli olduğunu gösteren diğer bir belge ve delil de şehrin halkının çoğunluğunun (başlangıçta) o şehrin etrafından gelen göçebe ve köy halkından olmasıdır (Mukaddime, I:308). Sükûnet ve rahatlık ancak bir yerde yerleşmekle elde edileceğinden, göçebeler yerleşik hayat yaşamak üzere evler ve konaklar yapmak için bir yer seçerler (Mukaddime, II:234). Böylece şehrin oluşması için ilk yapılan şey yer seçimi ve bununla birlikte yerleşik hayata geçiştir. İlk önce şehirlerin binaları iptidai (geleneksel-ilkel) ve yapılarda kullanılan maddeler de bozuk ve kötü olur. Şehrin bayındırlığı artarak nüfus çoğaldıktan sonra iş, yapı, usta ve yapı için gereken maddeler çoğalır ve şehir mükemmel bir hale gelinceye kadar bu durum devam eder (Mukaddime, II:267). Yerleşik hayatın ihtiyaç ve taleplerinin çeşitleri çoğalmakla o şehir ahalsinin masrafları çoğalır. Yerleşik ve medeni hayatın (şehir hayatının) ihtiyaç ve talepleri şehrin gelişmişliği ve üretim ile uygunluk gösterir. Şehrin gelişmişliği ve üretimi ne kadar yüksek ise yerleşik ve medeni hayat da o nispette mükemmelleşir (Mukaddime, II:298).

İbn Haldun döneminde batı Ortaçağ şehirlerindeki mistik duruma paralel olarak Müslümanların kurmuş oldukları şehirde de *kadımın* bütün dini ve dünyevi işlerden sorumluluğu ve hükümranlılığı söz konusudur. Ancak bu özelliklerde düşünürün yaşadığı dönemden itibaren değişme vardır. Bu değişim şehrin bütün özellikleri üzerinde etkili olan din hükümranlılığının sona erdiği, buna karşılık yaşanan ortam ve çağın etkisinin hâkim olmaya başlaması şeklindedir. Şehirlerin ortaya çıkış ve gelişiminin en önemli aşaması olan bu kozmik uhrevi anlayışın sona ermesi ve dünyevileşmenin gerçekleşmesi (Brasch,

2003:428-429) ile bir bakıma bu günkü modern anlamda şehrin temelini oluşturmuştur. Şekil olarak meydana gelen değişim ise her şehrin isim değişikliği ile birlikte kale kentlerin kaleleri daha iyi malzeme ve işçilikle restore edilmiş sağlamlaştırılmıştır (Tunçdilek, 1986:110).

4.1. Şehrin Yönetim Özelliği

Beşeri medeniyetin (ümranın) devamı için bir idare sistemi ve bir politika güdülmesi zorunludur. İnsan için sosyal bir hayatla yaşamak gereklidir. Burada bahsedeceğimiz ümranın manası da budur. Bir arada toplanarak sosyal bir hayat yaşayabilmek için insanların başlarında bir yasağcı ve hâkimin (kanun koyan, hüküm, yasa belirleyen ve olanları uygulayanın) bulunması gerekir (Mukaddime, II:117). Kanunların varlığı; devlet ve hükümetin manası işte budur. Bu açıklamadan hâkimiyetin tabiatı ile insana mahsus olduğunu açık olarak anlaşılır. İnsanlar için bu hâkimiyet bir zorunluluktur (Mukaddime, I:104). Şehrin hükümdarı, yöneticisi vardır. Bu yönetici halkın özellikle güvenliğinden, şehrin mamurluğundan sorumludur. Yönetimin gücü oranında sahrada, kırdaki etkisi vardır (Mukaddime, I:390). Şehir ve kasabaların kurulması için devlet ve hâkimiyetin kurulmuş olması gerektir. Şehrin gelişmişliği de devletin ömrü ile doğrudan ilgilidir. Uzun ömürlü devletlerde şehrin nüfusu artar, pazarlar ve şehir genişler (Mukaddime, II:224). Zaten Ortaçağ'da şehir gelenek olarak adını aldığı kabilenin tüm topraklarının, yönetsel, dinsel, siyasi ve ekonomik merkezidir (Pirenne, (Çev: Karadeniz), 1991:51). Haldun'un şehir yerleşmeleri ile ilgili olarak yönetim faktörüne önem vermesi; günümüzde yerleşmelerin sınıflandırılmasında, başka bir ifade ile kırsal ve kentsel yerleşmelerin ayrımında göz önünde bulundurulacak kriterlerden olan yönetim fonksiyonu değerlendirmesi ile örtüşmektedir.

4.2. Şehrin Ekonomik Özellikleri

Şehrin en önemli özelliği; yerleşiklik esasına dayalı olmasının yanında bedevi (kırsal) üretim şekline farklı bir üretim şekline sahip olmasıdır. Ekonomik ve sosyal bir varlık olarak insan ancak kendisine geçinme ve kazanç yollarını gösteren, fikir ve düşüncesiyle kendi cinsinden olan diğer fertlerle bir araya toplanarak, geçinme vasıtaları gibi hususlarda birbirleriyle yardımlaşmasıyla, bu yardımlaşmanın bir sonucu olarak cemiyetler halinde yaşaması ile hayvanlardan ayrılır (Mukaddime, II:441). Üretim ve sosyal hayatın, kurumlar ve davranışların değişmesi ile birlikte siyasi örgütlenme de değişecektir (Hassan, 1982:152). Yerleşmenin idari yapısı, başta üretim farklılığına bağlı olarak yeniden şekillenecek ve değişimin gerektirdiği kurumlar orada oluşacaktır. Toplum fertlerinin bir araya toplanarak çalışmaları sayesinde o şehir ve bölgenin bayındırlığının artması sebebiyle çalışma ve üretim bir kat daha artar. Aynı zamanda her hangi bir şehir ve

bölgede gelir ve gider çok olursa oraların ekonomik durumları o nispette iyi ve düzgün olur (Mukaddime, II:270-272).

Şehir-kır yerleşmesi ayrımında bugün kriter olarak kullanılan ekonomik faaliyetler ve bu bağlamda ekonomik olarak faal olan nüfusun, diğer bir ifadeyle çalışan nüfusun sektörel dağılımı (Doğanay, 1994:407- Yücel, 1961:41- Darkot, 1967:8) yani fonksiyon kriteri bir anlamda Haldun tarafından başlatılmıştır. “*Şehirlerin çoğu ve hayat genişliği içinde yaşayanlar çiftçilikle meşgul olmazlar*” (Mukaddime, II:353) diyerek bunu en güzel şekilde ifade etmiştir. Bedevilikte görülen sınırlı üretim tüketim süreci kaybolur ve hazretin (şehrin, uygarlığın) çeşitli biçimlerinde ihtiyaçlar ve talepler çoğalır (Mukaddime, II:290- Hassan, 1982:203). Ancak bunlar şehirlerin büyüklükleri ile doğru orantılı olarak gelişir ve yaygınlaşır. Buna bağlı olarak şehirler yalnız ilkel madde ve nesnelere üretimine mahsus olan basit hüner ve zanaatlara rast gelinen *küçük şehirler*; nüfusu çok, medeni ve gelişmiş (MUKADDİME; II:280-368) hayat standardı yüksek, kendine ait yaşam şekli olan *büyük şehirler* olmak üzere iki grup olarak değerlendirilir. Hazerilikte (şehir hayatında) bolluk ve refah, bunların gerektirdiği şekilde tüketime yönelmek esastır (Hassan, 1982:149). Kazancın artmasıyla şehir ve bölgenin bayındırlığı ve medeni seviyesi yükselir. Bir bölge diğer şehir ve bölgelerde bulunmayan her hangi bir kazanç ile diğerlerine nispetle gelişmiş olursa, o bölge ve şehirlerin ahali üretim ve bayındırlık yönünden kendilerinden aşağı olanlara nispetle daha ziyade refah ve genişlik içinde yaşar (Mukaddime, II:270).

Şehir sanayi ilişkilerine de değinen düşünür, sanayinin şehri geliştirdiğini ve şehrsel yaşamın da sanayiye teşvik ettiğini söyler. Hüner ve sanayi ise yerleşik hayata bağlı olan şeylerdendir (Mukaddime, II:261). Şehir hayatının gereği olarak ihtiyaç, itiyat ve çeşitleri de o nispette fazlalaşır ve bunun etkisi ile her çeşit sanayi ortaya çıkar ve gelişir (Mukaddime, II:290). Modern hayatın gerekleri ve ihtiyaçlarını temin için gereken bütün sanat ve sanayinin çok ilerlemiş olduğunu (Mukaddime, II:373) gezip incelediği Endülüs şehirlerinde de gözlemlediğini açıklar. Sanayinin gelişmesinin bir devlet politikası olmasının gerekliliğine inanır. Sanayinin gelişmesini (büyük pazar ve en çok para sahibi olması nedeniyle) devletin arzu etmeyi (günümüzdeki anlamı ile teşvik etmesi) istemesi gerekir (Mukaddime, II:376). Çalışma ve iş ile servet kazanma vasıtaları elde edildikten sonra iş ve sanayi alanlarında uzman ustalar çalıştırılır, üretim ve sanayi ilerler, bunun bir sonucu olarak şehir veya bölgenin geliri artar (Mukaddime, II:270).

İbn Haldun'a göre genel olarak ekonomik faaliyetler (geçinmenin doğal yolları); çiftçilik, hüner, zanaat ve ticarettir (Mukaddime, II:327). Bunlardan şehirlerde yaygın olanının hüner ve zanaat olduğunu vurgular. Geçinme yazı, hesap işleri, terzilik, dokumacılık ve binicilik gibi belli işlerde ve belli mesleklerde çalışmakla temin edilirse, hüner ve zanaat adıyla anılır. Ayrıca bunlara ek olarak şehirlerde ekonomik faaliyetlerden

biri de ticarettir (Mukaddime, II:326). Ortaçağ şehirlerini değerlendiren Pirenne hiçbir uygarlıkta, kent yaşamı ticaret ve sanayiden bağımsız olarak gelişmemiştir (Pirenne, (Çev: Karadeniz), 1991:103) ifadesiyle düşünürün görüşünü destekler. Başka bir ifade ile hüner ve zanaatlar geçinme vasıtalarının ikincisini oluşturur ve çiftçilikten sonra gelir (ekonomik faaliyetlerin gelişim aşamaları içinde). Çünkü bu meslekler, basit değil mürekkeptir (komplex) ve bilgiye muhtaç olup, fikir sarf etmek, düşünmek ve incelemekle elde edilir (Mukaddime, II:327).

Şehirde yaşayanların bir kısmı sanat ve sanayi alanında çalışırken, diğer bir kısmı da ticareti meslek edinirler (Mukaddime, I:304). Böylelikle bazı sanatların yayılmasını sağlarlar. Başka bir ifade ile bu sanat dallarında uzmanlaşırlar ve daha da ileri giderek o şehirler bu sanat dalları ile anılmaya başlarlar (Günümüzde de bunu görmek mümkündür; Tokat ve Erzincan'da bakırcılık gibi). Bu şekilde üretilen eşyalar, tüm halkın genel ihtiyaçlarından olduğu için çok fazla talep görür, o şehir (veyahut bölge) halkı bu sayede para kazanır ve geçimlerini temin eder (Mukaddime, II:310).

Şehirlerin gelişmişlik derecesine bağlı olarak sanayi ikiye bölünür: Bunlardan biri hayatın ihtiyaçlarından olsun yaşayış ve geçinme ile ilgili olan sanayidir. Terzilik, kasaplık, dokumacılık, marangozluk, demircilik gibi zanaatlar bu türdendir. Diğer ilim, sanat ve siyaset gibi insanın özelliklerinden olan, fikir ve akıl ile ilgili hüner ve sanatlardır. Kâğıtçılık bu türden olup, kitapları çoğaltmak ve ciltlemekle uğraşmaktan ibarettir. Ayrıca mugannilik (şarkı söylemek), şiir ve genel olarak ilim öğrenmek de bu gruba dahildir. Bunlara üçüncü kısım olarak da askerlik eklenebilir (Mukaddime, II:368).

Birinci grup ilgili olarak, genelde insanların her sınıfı muhtaç olduğu için terzilik, demircilik, marangozluk ve bunların benzerleri olan sanat ve hünerler her yerde (kır ve şehir) yaygınlık gösterir. Buna karşın yerleşik hayatın gereklerinden olan, camcılık, kuyumculuk, yağcılık, aşçılık, bakırcılık, yorgancılık, yatakcılık ve kasaplık gibi meslek ve sanatlar ise ancak kalabalık ve sosyal hayatın ortaya çıktığı bayındır ve yerleşik hayatın talep ve gerekleri çoğalmış olan şehirlerde yaygın olarak bulunur (Mukaddime, II:310). Aynı şekilde sepicilik, sahtiyan ve meşin çeşitlerini işlemek ve dikmek zanaatı ile beraber şehirlerde medeni hayatın gereği ve ortaya çıkışının bir sonucu olarak keşkekçilik, dokumacılık ve hacamat (kan alma) zanaat ve meslekleri de gelişir (Mukaddime, II:370). Bu sayılan meslekler düşünür tarafından yaşamın olmazsa olmazları (Mukaddime, II:381) olarak kabul edilir.

Bu grupla ilgili olarak şehirlerde ticaret ve bununla ilişkili pazarlar gelişir. Şehirlerin bu çağdaki özelliği ise ticaret ve sanayiye bağlı olarak ortaya çıkan pazar olmasıdır. Gerçekten bir şehir grubu, ancak yiyecek maddelerini dışarıdan getirerek yaşayabilir. Ancak bu dış alımın buna denk düşen ya da bununla eş değerdeki mamul

ürünlerin dış satımıyla dengelenmesi zorunludur. Böylece şehirle çevresindeki kırsal bölge arasında sıkı bir karşılıklı hizmet ilişkisi kurulur. Bu karşılıklı bağımlılığın sürdürülebilmesi için ticaret ve sanayi vazgeçilmezdir (Pirenne (Çev: Karadeniz), 1991:104). Böylece bugün olduğu gibi Ortaçağ şehri de hem kendi ürettiği hem de kırsal yerleşmelerde üretilen ürünlerin sergilendiği pazar görevini üstlenmiştir. Düşünürün yaşadığı çağda her şehir kırsal alanın pazarı, o yöredeki büyük toprak sahiplerinin kışlık barınağı ve uygun bir yerde kurulmuşsa, Akdeniz kıyılarına yakınlığı oranında ticaretin merkeziydi (Pirenne (Çev: Karadeniz), 1991:19). Bu görüş ile pazar veya pazarlara yakın olan yerlerde her nesne bulunur, buna karşın pazarlardan uzak olan yerlerde ise ticaret eşyası bulunmaz (Mukaddime, II:291) diyen ve Akdeniz havzasının büyük bölümünü gezip buradaki gözlemlerine göre fikir ve düşünce sistematığı oluşan İbn Haldun'un görüş ve düşünceleri örtüşür.

İkinci grupta yani ilim, sanat ve siyaset gibi insanın özelliklerinden olan fikir ve akıl ile ilgili hüner ve sanatlarla (Mukaddime, II:368) bağlantılı olarak şehirlerde, bugünkü anlamda hizmet, eğitim ve kültür fonksiyonlarının karşılığı olan muğannilik, dans usulü ve eda ile çalgı çalmayı öğreten öğretmenler sınıfı türer. Kitaplar çoğaltmak (müstensihlik), kitap ciltleme (mücellitlik), kitap süsleme (müzehhiplik), yazı ve eserleri tashih etmek (musahhihlik) gibi meslekler çoğalır. Çünkü şehirde medeni hayatın gelişmesi, insanı fikri ve akli bilgilerle meşgul olmaya sevk eder. Şehir ve bölgelerin bayındırlığı artıp sosyal hayat önemli ölçüde gelişir ise bu meslekler de o nispette gelişir. Bunlarla beraber ebelik, yazı, kâğıtçılık ve tababet konuları (Mukaddime, II:370-381) şehirlerde bulunması gereken ve bu nedenle de öğrenilmesi gerekli olan meslekler olarak sıralanmaktadır.

5. Şehirlerin Fizyonomisi

Bina ve yapılar ancak yerleşik hayat sürenler tarafından inşa edilir. Çünkü binaları yapmak için yapı işlerinde becerikli ve usta olmak gerekir (Mukaddime, II:261). Bu sanat (mimarlık, ustalık) hayatın ilk çağlarında başlamış olup sanatların en eskisidir. Bu sanat şehirlerde ve köylerde barınmak ve yaşamak için evler ve barınaklar yapabilmeye sanattır. Şehirlerde evlerin özellikleri bu sanatların ilerleme derecesine göre şekillenerek ev, konak ve başka yapılarda mimari şekillerin nefisliği görünür. Bina ve heykeller güzel bir şekil ve mimari ile sağlam ve büyük olarak yapılır (Mukaddime, II:373-383-385). Şehir halkı evlerini yüksek olarak bina ederler, konak ve saraylar vücuda getirirler; binaları yükseltirken şeklini, yapısını güzel ve sağlam yaparlar. Sanat ve sanayi alanında ilerlemenin son haddine varırlar. Saraylarda ve konaklarda yaşarlar ve bu binalara sular getirirler (Mukaddime, I:304). Yapı, ev, şehir ve kasaba gibi sığınak yerleri geçim genişliğinin rahatlık ve medeniyetin gerek ve taleplerindedir. Göçebeler ise (bedevi veya

kır yerleşmelerinde yaşayanlar) bu gibi evler yapmayı düşünmezler (Mukaddime, II:373-383).

Bir şehirde yaşayanlar, burada geniş ve büyük yapılar ve saraylar yaparlar. Avluları odaları ve büyük salonları bulunan yapılar vücuda getirirler. Bu yapıların duvarlarını taştan yaparlar, bu taşları alçı ve çimento ile birbirine birleştirirler, boyalarla süslerler, kireçle sıvarlar. Evlerinin tavanlarını, kapı ve kilitlerini ve üzerinde oturmak için kürsülerini ağaçtan yaparlar. Evlerinde yiyeceklerini saklamak için yeraltında depolar ve mahzenler yaptırırlar (Mukaddime, II:384-392).

Ekonomik yaşamın dinamikliği ve gelişmişliği, şehirlerdeki yaşamın standardının yüksek oluşunun, evlerin yapımında kullanılan malzemeye, kullanılış şekline, eklentilerine, kat sayılarına önemli derecede etki yapmış ve şehrin fizyonomisinin aldığı görünümde belirleyici olmuştur.

6. Şehir Kurulması İçin Gereken Şartlar

Bütün Ortaçağ şehirlerinde görülen savunma yani dışarıdan gelecek saldırılara karşı korunmanın ön planda olma özelliği, düşünürce göre de ilk sırada gelmektedir. Zararlardan sakınmak için bütün ev ve barınakların etrafını sur ve duvarlarla çevirmeli, şehir aşılması, çıkılması zor olan bir dağın tepesinde bina edilmeli veya şehir kurulacak yerin etrafı deniz ve ırmaklarla çevrili olması, şehirlerle ancak köprülerle bağlantı kurulması gerekir. Şehir geçilmesi zor olan dağda kurulmamış ise düşmanların geceleyin yapacakları baskınlara ve deniz kenarında olduğu için düşmanın donanmasıyla gelerek sahillerine saldırmasına maruz kalır (Mukaddime, II: 234-239).

Ulaşım şehirler açısından çok önemli bir konudur. Özellikle şehirlerde üretilen mal ve hizmetlerin çevredeki tüketicilere sunulması ve çevrede üretilen ve daha çok tarım ürünlerinden oluşan ürünlerin de tüketicisi konumundaki nüfusun fazla olduğu şehre pazarlanması iyi bir ulaşım ağını gerektirir. Bu, şehrin gelişimi üzerinde de önemli derecede etkilidir. Şehrin deniz ve gemiler işleyen ırmaklara yakın olmasına da dikkat edilmelidir. Çünkü deniz ve ırmaklar uzak bölgelerden şehre eşya naklini kolaylaştırır (Mukaddime, II:238). Zaten bu tip yerlerde kurulan şehirlerin geçmişten buyana çok daha fazla geliştiği ve zenginleştiği bilinen bir gerçektir.

İbn Haldun'a göre bir şehri kurarken önemle üzerinde durulması gereken konulardan biri de mekânın insan sağlığı üzerine yapacağı etkilerdir. Şehrin havasının hoşluğu ve sağlığa etkisi göz önünde tutulmalıdır. Çünkü şehir, havası durgun, hastalıklı ve zararlı olan sular veya pis kokulu su yatakları ile rutubetli ve kötü çayırıklar yanında kurulursa çeşitli hastalıklar yaygın olur. Havanın hoşluğu ve temizliği dikkate alınmadan kurulan şehirlerde yaşayan insanlar, çoğunlukla hastalıktır. Havanın durgunluğu

hastalıklara neden olur. Rüzgarlar eserek havayı harekete geçirir sağa sola dağıtırsa, serinlik (ufunet) ve serinlik sebebiyle türeyen hastalıklar o nispette azalır (Mukaddime, II:235-236).

Şehirler kurulurken çevresinin ekonomik potansiyelinin önemine dikkat çeken düşünür, yeni baştan kurulacak şehirlere fayda ve menfaatler sağlamak ve geçinme vasıtalarını kolaylaştırmak, artırmak gerekir. Ekin ekilecek mümbit toprakların bulunması dikkate alınmalıdır. Çünkü toprak, şehrin ahalisinin hal ve geçimine ve ekini kolayca elde etmesine yardım eder (Mukaddime, II:237). Tarlaların yakın olması gidiş-geliş işlemleri ve çalışma imkânı ile hasadın kolaylığı üretimi ve verimi etkiler. Ayrıca şehir ahalisinin hayvanlarını otlatmak için şehrin etrafında hoş ve güzel çayırıkların bulunması, aynı zamanda savunma, beslenme ve giyecek temini için yetiştirilen hayvanlar için de gereklidir. Bu çayırıklar orada yaşayanların geçiminin kolay olmasına yardımcı olur (Mukaddime, II:237).

İnsan hayatının vazgeçilmezlerinden olan su, şehirler için özellikle içme ve kullanma açısından çok önemlidir. Şehirler kurulurken dikkat edilecek konulardan biri su işidir. Şehir bir ırmağın kenarında kurulmalı veya şehir kurulacak yerin hizasında suları tatlı olan kaynaklar ve çeşmeler çok bulunmalıdır. Bu hem insan ihtiyacını karşılar hem de şehir halkının geçimini kolaylaştırır (Mukaddime, II:237).

Şehirler için enerji ve yapı malzemesi ihtiyacının karşılanması günümüzde olduğu gibi geçmişte de önemliydi. Bu nedenle, şehir kurarken yapı ve yakıt için gerekli ağaç ve odunun da şehre yakın olmasını düşünmek gerektir. Çünkü odun ısınmak ve yemek pişirmek için gereklidir ve genel ihtiyaçlardandır. Ağaç ise evlerin tavanları ve diğer birçok ağaç kullanılan yerler için gereklidir (Mukaddime, II:238).

7. Sonuç

Birçok bilim dalı ve bunlarda uzmanlaşmış bilim adamları tarafından ele alınan şehir konusu, Ortaçağda yaşamış ve çeşitli bilim dallarına yönelik olarak kendine özgü değerlendirmeleri olan İbn Haldun tarafından da dikkatlice gözlemlenmiş ve değerlendirilmiştir. Bu gözlem ve değerlendirmelerden şu sonuçlar çıkarılmıştır.

1. Her şeyden önce düşünürün, şehirlerin ilk ortaya çıktığı yerlerde gezmiş ve inceleme yapmış olması, ürettiği bilgilerin değerini arttırmıştır. Akdeniz havzasının güneyindeki (bugünkü Mısır, Libya, Tunus, Cezayir ve Fas), doğusundaki (Ürdün, Suriye, İsrail ve Filistin'in bulunduğu yer) ve kuzeybatısındaki (İspanya) şehirlere ait gözlem ve değerlendirmelerde bulunmuş, devletler için ileri sürmüş olduğu kuruluş, gelişme ve yıkılış dönemlerinin varlığını şehirler için de geçerli olduğunu söylemiştir.

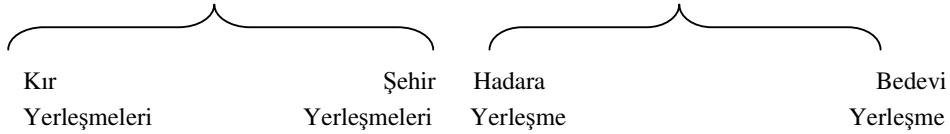
2. Şehirlerin ve şehirselleşmenin (*hadara*) özellikleri ile kırsal yaşamın (*bedevi*) özelliklerini belirlemeye çalışmış, gezip gördüğü ve incelediği şehir ve kırsalın

karşılaştırmasını yapmıştır (Afrika kıtasının kuzeyindeki şehir ve kır yerleşmeleri ile İspanya-özellikle Endülüs- şehirleri ve kırlarını).

3. Karşılaştırmalar yaptığı yerleşmelerin çeşitli özelliklerini göz önünde bulundurarak, yerleşmeleri modern anlamdaki fonksiyonel sınıflandırmaya uygun olarak iki bölüme ayırmıştır. Bunlar çağdaş sınıflandırmada kır yerleşmelerinin karşılığı olan *bedevi* yerleşme ve hayat tarzı ile şehir yerleşmelerinin karşılığı olan *hadara* yerleşmeler ve hayat tarzı.

*Yerleşmelerin Günümüzde
Fonksiyonel Sınıflandırması*

*Yerleşmelerin İbn Haldun'a
Göre Sınıflandırılması*

Bu bağlamda bilim dallarının bugün ulaştıkları seviyenin, geçmişten günümüze kadar yaşamış oldukları serüvenin bir sonucu olduğunu düşünerek, coğrafyada önemli bir konu olan Yerleşme Coğrafyası'nın bilimsel başlangıcını, Ortaçağın bu ufku geniş düşünürüyle başlatabiliriz.

4. Yerleşmelerin bugün sınıflandırılmasında kullanılan ölçütlerle Ortaçağ'da yaşamış bir düşünürün ölçüt kabul ettikleri arasında önemli derecede benzerlik olduğu açığa çıkar. Genel bir değerlendirme ile bugün ölçüt olan; nüfus miktarı, ekonomik fonksiyon farklılığı, planlama ve fizyonomi farklılığı ile yönetim kriteri İbn Haldun tarafından da yerleşmelerin sınıflandırılmasında belirleyici olarak kabul edilmiştir.

5. Bu ölçütlere ek olarak şehirlerin birer eğitim ve kültür merkezi olmaları günümüzde üzerinde durulan önemli bir noktadır. Düşünür de şehirlerin bu özelliğine dikkat çekmiştir.

6. Yaptığı gözlemlerden sonra, şehirlerin karşılaştıkları sorunlar, ekonomik canlılığı, ticari işlemleri, sanayinin gelişmesi, şehrin çevresi ile arasındaki mal ve hizmet alış veriş, enerji kaynakları ve su ihtiyacının karşılanması ile Ortaçağ şehirleri için savunma kolaylığı, şehir ve doğal çevre arasındaki ilişkide hava ve iklim özelliğinin, çevresiyle ulaşım kolaylığının herhangi bir yerde şehir kurulması için gereken önemli koşullar olduğunu belirlemiştir.

7. Şehir ile uygarlık düzeyinin ulaşabileceği en son seviye arasında önemli bir bağ bulunduğunu ifade eden düşünür, şehirlerin gelişmesinin medeniyetin (umran) gelişmesini hızlandırdığını, karşıt durumda ise şehirlerin gerilemesinin veya gelişiminin durmasının

medeniyetin de gerilemesine veya hızının düşmesine neden olur diyerek; şehir ve medeniyetin birbirinin tamamlayıcısı olduğuna vurgu yapmıştır.

8. Bugün şehirlerde var olan ve şehrin gelişiminde önemli derecede katkısı bulunan askeri fonksiyonlara dikkat çeken düşünür, askerlik mesleğinin şehirler için en önemli üç ekonomik faaliyetten bir tanesi olarak değerlendirmiştir.

9. Düşünür şehirlerde yaşayan insanların ekonomik faaliyet olarak tarımdan daha çok ticaret, sanayi (hüner, zanaat) ve hizmet sektöründe çalıştıklarını belirtmiş; tarımda çalışanların az yada bulunmadığını söyleyerek şehirlerin bugünkü değerlendirmelerinde alınan özelliklere benzer özelliklere vurgu yapmıştır.

KAYNAKÇA

- Alam, M., 1960, İbn Khaldun's Concept of The Orijin, Growth and Decay of Cities, İslamic Culture, XXXIV, England.
- Brasch, M., 2003, The City, Dictionary of The History of Ideas, Volume:I Virjinya.
- Buksh. S. K., 1927, İbn Khaldun and History of Civilization, İslamic Culture, I, England.
- Darkot. B., 1967, Şehir Ayrımında Nüfus Sayısı ve Fonksiyon Kriteri İ.Ü.Coğ. Enst. Der. Cilt. 8. Sayı: 16, İstanbul.
- Doğanay, H., 1993, Coğrafya'da Metodoloji, M.E.B. Yayınları, İstanbul.
- Doğanay, H., 1994, Türkiye Beşeri Coğrafyası, Ankara.
- Doğanay, H., 2002, Coğrafya Öğretim Yöntemleri, Aktif Yayınevi, Erzurum.
- EMİROĞLU, M., 1975, *Türkiye'nin Coğrafi Bölgelerine Göre Şehir Yerleşmeleri ve Şehirli Nüfus*, Ank. Üniv. DTCF Coğ. Araş. Enst. Derg. Sayı: 7, Ankara.
- Göney, S., 1977, Şehir Coğrafyası, Yerleşme Coğrafyası, Cilt:1, İ.Ü., Edeb. Fak. Yay. No:2274, Coğ. Enst. Yay. No:91, İstanbul.
- Hassan, Ü., 1982, İbn Haldun Metodu ve Siyaset Teorisi, Ankara
- İbn Haldun, Mukaddime I, II, III, Çev: Zakir Kadiri Ugan 1990 M.E.B. Yayınları, İstanbul
- Meriç, C., 1996, Umrandan Uygurlığa, İletişim yayınları, İstanbul
- Özçağlar, A., 2000, Coğrafya'ya Giriş (Sistemantik-Kavramlar-Yöntemler) Ankara.
- Pirene, H. (Çev: Karadeniz. Ş)., 1991, Ortaçağ Kentleri Kökenleri ve Ticaretin Canlanması, İletişim yayınları, İstanbul
- Stowasser, B., 1984, *İbn Haldun's Philosophy Of History: The Rise And Fall Of States And Civilizations* Çev:Unat Abadan, N., 1984, S.B.F. Der. Cilt:XXXIX, No: 1-4, Ankara.
- Tunçdilek, N., 1986, Türkiye'de Yerleşmenin Evrimi, İ.Ü. Yayınları, No: 3367, Deniz Bilimleri ve Coğrafya Enstitüsü Yayınları No:4, İstanbul.
- Tümertekin, E., 1973, *Türkiye'de Şehirleşme ve Şehirsal Fonksiyonlar*. İ.Ü.Coğ. Enst. Yay. No: 72, İstanbul.
- Tümertekin, E., Özgüç, N., 1997, Beşeri Coğrafya, İnsan, Kültür, Mekan, Çantay Kitabevi., İstanbul.
- Uludağ, S., 1999, İbn Haldun, DİA. Cilt:19, İstanbul.
- Yücel, T., 1961, *Türkiye'de Şehirleşme Hareketleri*, Türk Coğr. Derg. Sayı: 21, İstanbul.